

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی<sup>۱</sup>

سال دوازدهم - شماره دوم - تابستان ۱۳۹۸ - شماره پیاپی ۴۴

مخاطب‌شناسی شعر دفاع مقدس (سنجش مخاطبان درون‌متنی شعر دفاع مقدس)

(ص ۴۱-۵۸)

لیلا حاجی<sup>۲</sup>، محسن ایزدیار<sup>۳</sup> (نویسنده مسئول)

تاریخ دریافت مقاله: تابستان ۱۳۹۷

تاریخ پذیرش قطعی مقاله: تابستان ۱۳۹۷

#### چکیده

شعر دفاع مقدس، بازنمایی اندیشه‌ها و احساسات ملت غیرتمند ایران در برهه‌ای از تاریخ است که در آن میتوان تأثیر و تأثر از مخاطبان را مشاهده نمود؛ از جمله این نمودها، بهره‌گیری از مضامین خاص به تبعیت از خواست مخاطبان و نیز خطاب مستقیم به گروه‌ها یا افراد خاص از مخاطبان است. در این پژوهش با بررسی هزار شعر دفاع مقدس به روش فیش‌برداری کتابخانه‌ای، ابتدا به شناسایی و استخراج مخاطبان مستقیم (که در شعر مستقیماً مورد خطاب شاعر بوده‌اند) پرداخته شده و سپس با تقسیم‌بندی مخاطبان به دو دسته «مخاطبان آفاقی» و «مخاطبان انفسی» به تفکیک مورد بررسی قرار گرفته‌اند. مخاطبان آفاقی به زیرشاخه‌های

۱

۱- ای، ۲- مخاطبان معنایی - مفهومی دسته‌بندی شده‌اند، که این امر نشان از تأثیر مستقیم مخاطبان بر پویایی شعر این حوزه دارد. نتایج حاصل از این پژوهش حاکی از این است که بیشترین خطاب مستقیم در اشعار دفاع مقدس به ترتیب از آن مخاطبان قدسی (شهیدان، جانبازان و ایثارگران، امام زمان (عج) و امام خمینی (ره) و امام حسین (ع) می‌باشد. عناصر مجازی در مفهوم استعاره، همسران و مادران شهدا، مردم مظلوم سایر کشورها، وطن، خدا و خطاب النفس در رده‌های بعدی مخاطبان شعر دفاع مقدس قرار می‌گیرند.

**کلمات کلیدی:** مخاطب‌شناسی، شعر، دفاع مقدس، مخاطب

۱ - تمام مجلات علمی پژوهشی کشور از ابتدای سال ۹۸ به دستور وزارت علوم به مجلات علمی تغییر نام داده‌اند

۲- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اراک (leilahajji55@gmail.com)

۳- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اراک (izadyar.mohsen@ahoo.com)

## ۱- مقدمه

تاریخ هشت سال دفاع مقدس از برجسته‌ترین دوره‌های حماسی تاریخ ایران اسلامی است. براساس آن که یک اثر هنری زمانی ارزش می‌یابد که مورد توجه مخاطب قرار بگیرد میتوان گفت شعر دفاع مقدس با بهره‌گیری از عوامل متعدد برای انتقال پیام و تأثیر بر مخاطب کوشیده و به توفیقات فراوانی دست یافته است. البته هر نویسنده و شاعر به قصد ایجاد ارتباط معنوی با خواننده و مخاطب به سرایش و نگارش میپردازد و آنچه در ضمیر دارد را با او در میان میگذارد. آنچه مبرهن است اینکه اثر ادبی اگر مخاطبی نداشته باشد موجودیتی نیز نخواهد داشت؛ پس «وجود نویسنده وابسته به وجود خواننده است و سهم خواننده در ایجاد اثر کمتر از سهم نویسنده نیست.» (جام جهان بین، اسلامی ندوشن: ۷۱)

## ۲- ضرورت تحقیق

با توجه به اینکه شعر دفاع مقدس مورد تحقیق و پژوهشهای فراوانی قرار گرفته است اما دیده نشده که از منظر مخاطب‌شناسی سنجیده شده باشد؛ لذا با عنایت به اهمیت موضوع، پژوهشگران این جستار از منظر مخاطب‌شناسانه به این مقوله از شعر دفاع مقدس نگریسته‌اند. امید که مورد بهره‌وری پژوهشگران ادبیات قرار بگیرد.

## ۳- پیشینه تحقیق

راجع به تحلیل اشعار دفاع مقدس، کتابها و تحقیق و پژوهشهای فراوانی صورت گرفته از جمله کتاب «نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس» تألیف دکتر محمدرضا سنگری، «بررسی محتوایی و تحلیلی شعر سلمان هراتی در (از آسمان سبز)» از غلامرضا رحمدل؛ در مقاله «اسوه‌های مذهبی در شعر دفاع مقدس» نگاشته شده توسط دکترامیری خراسانی در فصلنامه ادبیات پایداری برخی خطابه‌های مذهبی در شعر این دوره مورد تحلیل قرار گرفته است و نیز دکتر عنایت‌الله شریف‌پور در مقاله «وطن‌گرایی در شعر دفاع مقدس» در فصلنامه ادبیات پایداری برخی از مخاطبات شعر این دوره را با مفهوم وطن آورده است؛ اما «مخاطب‌شناسی شعر دفاع مقدس» به صورت گسترده تاکنون خوب کاویده نشده است.

## ۴- محدوده تحقیق

محدوده این پژوهش، هزار شعر از مجموعه اشعار دفاع مقدس را که برخی از آنان اشعار کنگره‌های سراسری شعر دفاع مقدس نیز هستند شامل میشود. به نحوی که پژوهشگر مجموعه اشعار کنگره‌های سراسری شعر دفاع مقدس را که در استانهای مختلف برگزار گردیده و اشعاری از شاعران متعدد را دربر گرفته و نیز مجموعه شعرهای سروده شده

در باب دفاع مقدس را مد نظر داشته و آنها را از منظر مخاطب شناسی مورد تحلیل قرار داده است. اسامی این مجموعه اشعار عبارتند از: ۱- زخم سیب ۲- از هشت بهار سرخ ۳- گل، غزل، گلوله ۴- عطش به نیت دریا ۵- تبسم آبی ۶- سمت سرخ آسمان ۷- هفت مرتبه باران ۸- سفرنامه آسمان ۹- فانوس های سرخ ۱۰- به وسعت درخت سیب ۱۱- از حنجره کارون لازم به ذکر است که پژوهشگر برای این که خواستار ارائه پژوهشی کامل، رسا و درخور بوده است، برای شاهد مثالهایی که در بحث تحلیل انواع مخاطب آورده است از سایر مجموعه های شعر دفاع مقدس و اشعاری که در این زمینه سروده شده اند نیز بهره جسته است اما محدوده پژوهشهای آماری مقاله همان هزار شعر از کتب یاد شده خواهد بود.

#### ۵- بحث

در این جستار به طور کلی مخاطبان اشعار دفاع مقدس که مستقیماً مورد خطاب قرار گرفته اند به دو دسته اصلی تقسیم بندی شده اند: ۱- مخاطبان آفاقی؛ ۲- مخاطبان انفسی. مخاطبان آفاقی به شش زیر شاخه تقسیم می شوند:

۱) **مخاطبان قدسی:** به گروهی از مخاطبان شعر دفاع مقدس گفته میشود که پاک و ملکوتی هستند و از نظر اعتقادی ریشه در مذهب و دین ما دارند؛ همچون خدا، پیشوایان دینی (شامل: امام زمان (عج)، امام حسین (ع))، اما م خمینی و شهیدان.

۲) **مخاطبان ملی - مردمی:** مجموعه ای از مخاطبان هستند که برخاسته از ملت هستند. این دسته از مخاطبان که به صورت گروهی مورد خطاب شاعر قرار می گیرند به دو زیر شاخه تقسیم شده اند: دسته ای مخاطبان ملی - مردمی مثبت که شامل رزمندگان، جانبازان و ایثارگران دفاع مقدس و نیز مادران و همسران شهدا و جانبازان است و دسته دیگر مخاطب ملی - مردمی منفی هستند؛ این گروه با اینکه برخاسته از مردم ایران هستند اما نقش منفی در خطاب شاعر دارند (شامل: سودجویان و رفاه زدگان و...)

۳) **مخاطبان جهانی - فرا ملیتی:** این دسته از مخاطبان که عموماً خارج از مرزهای جغرافیایی ایران زندگی میکنند همچون مخاطب ملی - مردمی به دسته های مثبت (مردم مظلوم تحت ستم سایر کشورها) و منفی (دشمنان اسلام و ایران) تقسیم بندی میشوند.

۴) **مخاطبان استعاری (عناصر مجازی):** این گروه با بهره گیری از عنصر خیال و نیز آرایه تشخیص مورد خطاب قرار گرفته اند. این عناصر مجازی که در مفهوم استعاری بکار رفته اند شامل: عناصر و پدیده هایی همچون باد صبا، آفتاب، پرستو، ماه فروردین، نسیم و ... میباشد.

۵) **مخاطبان اسطوره‌ای:** این دسته از مخاطبان با توجه به تجلی اسطوره‌ها و داستانهای ایران باستان در اشعار دفاع مقدس خلق شده و مورد خطاب شاعر قرار گرفته‌اند. عناصری همچون دیو، رخس، و... که اغلب در مفهوم استعاره به کار رفته است.

۶) **مخاطبان معنایی - مفهومی:** گروه دیگر مخاطبان از نظر علم دستوری در مقوله اسمهای معنی می‌گنجند. همچون عشق، عقل و...

**مخاطبان انفسی:** بخش دوم مخاطبان اصلی شعر دفاع مقدس، خویشتن شاعر است که شاعر اشعاری در خطاب به خویشتن یا دل خود می‌سراید. اینک به ذکر شواهد و توضیحات بیشتر می‌پردازیم:

#### ۶- مخاطب آفاقی

##### ۶-۱- مخاطب قدسی

##### ۶-۱-۱- خدا

یکی از مخاطبان قدسی در شعر دفاع مقدس، خداست. شاعر دفاع مقدس برای تحقق ایده‌های اسلامی خویش به خدا پناه می‌برد و با مخاطب قراردادان پروردگار رب العالمین فریاد بی‌پناهی سر داده و از خداوند طلب یاری مینماید:

داد زد: چرا کسی به دادم‌ان نمیرسد؟      دستهای عاشقانه تا دهانمان نمیرسد؟  
داد زد: تمام چیزهای خوب از آن شملت      نان و عشق و گل چرا به دیگران نمیرسد؟  
گفت: ای خدای مهربان! به من بگو چرا؟      حرفهای ما به گوش آسمان نمیرسد؟  
(از نخلستان تا خیابان، قزو: ۳۳)

شاعر گاه خدا را مخاطب قرار داده و با او راز و نیاز میکند و از سینه پر درد خویش شکایت به خدا می‌برد و از او می‌خواهد با تبسمی دل دردمند او را آرام نماید.

الهی سینه ای داریم پرسوز      تبسم کن در این آینه یک روز  
تبسم کن، تبسم کن، الهی      مرا در عطر خود گم کن الهی!  
(این همه یوسف، قزو: ۱۵)

##### ۶-۱-۲- پیشوایان دینی

##### • امام زمان (عج)

یکی از مخاطبان ارزشمند دینی و مذهبی در شعر دفاع مقدس، امام زمان (عج)، میباشد که به دلیل روحیه همیشه جاری انتظار در وجود شاعر و مخاطبان برون متنی (خوانندگان اشعار)، پر بسامد است. این مخاطب دارای کشش و جذبه بسیار بالایی است و همین جذبه

شاعر را که لحظه لحظه زندگانی خویش را در جستجوی معشوق سپری میکند و منتظر یار است و میدارد که این انتظار را در گفتگو با معشوق خویش به تماشا بگذارد:

تمام خاک را گشتم به دنبال صدای تو      بین باقی است روی لحظه هایم جای پای تو  
اگر کافر اگر مؤمن به دنبال صدای تو      چرا دست از سر من بر نمی دارد هوای تو  
صدایم از تو خواه بود اگر برگردی ای موعود!      پر از داغ شقایقه‌هاست آوازم برای تو  
تو را من با تمام انتظارم جستجو کردم      کدامین جلّه امشب میگذارد سر به پای تو؟  
(حرفی از جنس زمان، ۹۲)

انتظار همیشه جاریست زلال و شفاف؛ شاعر در این ابیات، عاشق معشوق است و جذبه بالایی معشوق، شاعر را به جستجو واداشته است (امیری خراسانی، ۱۳۹۱: ۵۴) به نحوی که با مخاطب قرار دادن امام زمان (عج)، خواننده از رخوت و انفعال بیرون آمد و به این تشخص دست یافت که انتظار واقعی دست بر روی دست گذاشتن نیست؛ بلکه منتظر واقعی کسی است که عاشقانه و بی‌باکانه به سمت معشوق حرکت کند. میبینیم چنان که موعود در حرکت است شاعر نیز به عنوان منتظر در جستجوی اوست و این، موعود مورد خطاب شاعر است که شاعر را به سمت خویش میکشاند. در مصرع دوم بیت اول، شاعر به موعود خویش خطاب میکند که انتظار من به زمان خاصی محدود نیست بلکه در تمام لحظات خویش منتظر موعود است. در بیت سوم، شاعر با نگاهی فرا زمانی خود را وامدار و میراثدار تمام شهیدان میدانند، همانانی که برای تحقق عدالت و دفاع از میهن جان خود را نثار کردند، لذا موعود را طرف سخن خویش قرار میدهد و میگوید: اگر باز گردی صدایم که سرشار از داغ شقایقه‌هاست برای تو خواهد بود.

و در کتاب مجموعه شعر سمت سرخ آسمان در تخطاب به آقا امام زمان (عج) سروده شده است:

بیا ای جان که دلها بیقرارند      زمین و آسمان در انتظارند  
تو در آیین روزی تا بیایی      تمام لحظه ها را می‌شمارند  
تو آن خوبی که صدها یوسف مصر      برای دیدنت جان می‌سپارند  
(سمت سرخ آسمان، شاعر: محمد ذوالقدر: ۷۴)

#### • امام حسین (ع) و یاران شهیدش و عناصر حادثه عاشورا

مخاطب قرار دادن امام حسین (ع) و یارانش در اشعار دفاع مقدس، گره‌خوردگی کربلا و فرهنگ عاشورا را با جبهه‌های حق علیه باطل در ۸ سال دفاع مقدس نشان میدهد. شاعران

با خطاب کردن سید و سالار شهیدان و یارانش به سروده‌هایشان سمت و سویی تازه می‌بخشند: شهید ظهر عطش! حسین! ای مظلوم! بین که غربت یک شهر با من است / امشب / به نام نامی تو / چراغ زمزمه در شهر روشن است / امشب / دمام / اگرچه آتش سنگین می بارد / اما چه غم! / که عاشقیم و مجازات عشق سنگین است... (نحوای جنون، باقری: ۴۹)

شاید در هیچ دوره ای همچون دفاع مقدس، شاعران از واقعه عاشورا در اشعار خود بهره نبرده باشند. این واقعه چنان در روح و ذهن شاعران تأثیر گذار بوده که امام حسین (ع) و عناصر حادثه عاشورا را در بسیاری از اشعار مخاطب قرار داده اند. گاه به عنوان نماد، گاه به عنوان استعاره یا... این مخاطب صورت پذیرفته است. همچون ابیات زیر که حسینی رزمندگان را با عنوان عباس خطاب کرده است تا « با تشویق رزمندگان به الگوگیری از حضرت ابوالفضل (ع) آنها را به حماسه سازی در جبهه های نبرد حق علیه باطل دعوت کند: بشتاب! برادر دلیرم بشتاب! / عباس تویی تازه فراتی دریاب / چون بود شهید عشق در کرب و بلا / لب تشنه لبیک نه لب تشنه آب (همصدا با حلق اسماعیل، حسینی: ۴۹) » (فصلنامه ادبیات پایداری، امیری خراسانی: ۴۸) از مخاطب خویش بخواهد که همچون حضرت عباس (ع) بر لشکر دشمن حمله آورد. وی با اطلاع از علاقه و وابستگی شیعیان به ابوالفضل العباس (ع) سعی میکند تا مخاطب را به این وسیله تحریک و تحریض نماید. فرات نیز در شعر معاصر و خصوصاً شعر دفاع مقدس مخاطب شاعر بوده است. در مواردی با سروده هایی مواجهیم که شاعر در آن به فرات تشخص بخشیده و ضمن مخاطب قرار دادن آن به علت حضورش در واقعه عاشورا مورد سرزنش قرار داده است؛ چرا که در آغوشش فرشتگان آسمان کربلا تشنه لب جان دادند و این در حالی است که فرات نظاره گر این تشنه کامی و در عین حال ایستادگی آنان تا پای جان بود: آه ای فرات! / در کنار تو / میدان در آتش خاکستر می شود / و تو آرام آرام فرو میریزی / و در بسترت کهکشانی از فرشته پرپر میشوند / و تو نرم و سر به زیر / بر پنجه پا میگریزی / ... / چگونه برخورد نمیپچی از زخم؟ / چگونه درخود نمی خشکی از شرم؟ (از گلوی کوچک رود، علیپور: ۴۵)

#### • امام خمینی (ره)

امام خمینی (ره) محبوبترین شخصیت سیاسی و مذهبی شعر انقلاب و دفاع مقدس است که در آثار بیشتر شعرا حضور چشمگیر دارد.

### • شهیدان

گروهی از مخاطبان شعر دفاع مقدس، شهدا هستند؛ این گروه با تعبیراتی چون: لاله های آشنا، شهید عشق، سرو تماشایی و... که این خطابها گاه در معنای عام و گاهی نیز در خطاب به شهیدی خاص صورت می گیرد. در شعر زیر به شهید در معنای عام خطاب شده است:

هلا ای لاله های آشنا! بی پرده میگویم شما را داغ غربت کشت و ما را داغداری ها  
(عشق علیه السلام، قزو: ۳۸)

گاه خطاب به شهیدی مشخص، این تخاطبات را خاص مینماید. همچون شعر زیر که میثم امانی شاعر بهبهانی خطاب به شهید اسماعیل دقایقی سروده است. شهیدی که چگونگی عاشق شدن و عاشقی کردن را به ما آموخته است: یک عمر پیش چشم من و من ندیدمت/ از خاطرات دوروبریها شنیدمت/ وقتی که چشمدار شدم بعد سالها/ والاتر از تمامی آفاق دیدمت/ گفتند روزگار شهیدان گذشته است/ طالب شدم معامله کردم خریدمت ( شاعر: میثم امانی، از حنجره کارون: ۳۳)

### ۶-۲- مخاطب ملی - مردمی

### ۶-۲-۱- گروههای مثبت

### • رزمندگان، ایثارگران و جانبازان

قهرمانان اصلی شعر دفاع مقدس، رزمندگان ایثارگر هستند. بنابراین طرف سخن شاعر در اغلب موارد، این وجودهای گرانمایه هستند. این تخاطب به شکلهای گوناگون صورت میپذیرد. شاعر در تخاطباتش با رزمندگان و ایثارگران و جانبازان، با عناوینی همچون می پرستان، باده نوشان، پاسدار میهنم، گرد دلاور، خورشید خاور، هابیلیان، سپهدار حزب اللهی، راهیان خطه نور، موسی و شان وادی طور، رویین تنان صحنه عشق، و... آنها را مخاطب کلام خویش قرار دهد. گاه مخاطب شاعر، رزمنده ایثارگر خاصی است که با آوردن نامش منظومه دلاوریهای او را به تصویر میکشد و گاه نیز عموم رزمندگان و سربازان دفاع مقدس مخاطب او هستند بدون در نظر گرفتن شخصی خاص و نامی ویژه.

یکی از شیوههای خطاب در برخی اشعار دفاع مقدس، مخاطب قراردادن یک رزمنده توسط رزمنده دیگر است. به نحوی که شاعر در جایگاه یک رزمنده یا حتی یک ایرانی قرار میگیرد و رزمندگان یا هموطن مشخصی از منطقه ای خاص را مخاطب قرار میدهد و به آنان هشدار میدهد که بعنوان برادر و پاسدار میهن باید از دین و سرزمین خود دفاع کنیم:

«برادر دلیر من! وطن یکی است/ کجا دگر سخنی ز خانه تو یا من است؟! .../ دلیر مرد  
همنبرد! دوباره رزم ما برای بودن است/ برای راه قدس و کربلا گشودن است/ صلاح دین و  
میهن بزرگ را ستودن است/ برادرم!! در این ستیزها/ به گاه پر شکوه رستخیزها/ من و تو  
پاسدار میهنیم/ بیا به جبهه‌ها/...» (شقایق‌ها، رقابی: ۱۳۶)

• زن، مادران و همسران و خواهران شهدا، جانبازان و رزمندگان:

زنان گروهی از مخاطبان اشعار دفاع مقدس هستند که شعرا با هدف الگو پذیری زنان  
جامعه به این اقدام دست یازیده‌اند. جلوه‌هایی از زن نظیر: مادر شهید، همسر شهید، زنان  
رزمنده و... گونه‌هایی از این خطابها هستند. ای زن! / قرآن بخوان! / تا مردانگی بماند/ به نیابت  
آن کل سی جزء / که با سر انگشت نیز ورق می‌خورد / به تاریخ پیاموز/ تاریخ زن، آبرو می‌گیرد  
/ وقتی پلک صبوری / می‌گشایی/ و نام حماسیت/ بر پیشانی دو جبهه نورانی  
میدرخشد. (گنجشک و جبرئیل، حسینی: ۶۷)

بازتاب رفتار حماسی حضرت زینب(س) در روز عاشورا و صبر و شکوه شجاعانه و انقلابی  
ایشان، الگو و سرمشق خوبی برای مادران و همسران شهدای دفاع مقدس بوده است.  
شاعران نیز با بهره‌گیری از جلوه‌های این بازتاب، مادران، خواهران و همسران شهدا،  
رزمندگان و جانبازان را مخاطب قرار داده‌اند: زینب دوران! به صبرت پشت دشمن را  
شکستی/ بر سر نعش برادر چون نشستی/ ارشته پیوند خود با هر چه جز مهرش گسستی... ( )  
شهیدان شاعر، مردانی: ۲۱۵)

گاه مادران یا همسران شهدا، یا در معنای عام، زنانی که به نحوی به جبهه‌ها خدمت  
میکنند به عنوان مریم زمان، خدیجه، هاجر و... مورد خطاب شاعر قرار می‌گیرند: سلام من  
به تو ای اسوه زمانه من! / سرود زندگی است شعر عاشقانه من! / تو مریمی که سزایی به  
رازداری/ خدیجه ای و سزاوار پاسداری/ به پایمردی هاجر به عشق میکوشی/ ... / شهید زنده  
تو را کفو و همسر است ای خوب! / وقار تو با شهیدان برابر است ای خوب!... (مادرانه‌ها،  
راکعی: ۱۰۱)

۶-۲-۲- گروههای منفی

• افراد سودجو، رفاه‌زدگان و محتکران

شاعران دفاع مقدس افراد سودجو و محتکران و ثروتمندانی که از جنگ فرار کرده‌اند را  
بخاطر راحت‌طلبی و خزیدن درکنج‌عافیت، مخاطب قرار داده‌اند: وقتی جنوب را بمباران

کردند/ تو در ویلای شمالیت/ برای حل کدام جدول بغرنج/ از پنجره به دریا/ نگاه میکردی؟ (از آسمان سبز، هراتی: ۵۳)

هراتی در جایی دیگر در شعری به نام «یک قلم ناسزا به محتکراً قربه الی الله» محتکران و افراد سودجو را مورد خطاب و عتاب قرار میدهد. او ضمن خطاب به محتکرین، آنان را همچون آمریکا دشمن ملت میداند و نفرین میکند: «امسال سال موش است/ سالی که هزار نقشه برای مردم کشیدی/ و نیرنگ را در محضر موش تلمذ کردی/ .../ الهی اصلاً نداشته باشی/ مردم که هیزم تری به تو نفروخته اند (همان: ۹۴-۹۱)

چرا که وقتی مردم برای رفع نیازهای روزانه بامشکل مواجه باشند نمی‌توانند آنگونه که باید و شاید در جبهه‌های نبرد حاضر شوند.

تعارف کردی دوستان داری/ در پاکتی که به تمبری از/ آسمان خراشهای واشنگتن آلوده بود... (مجموعه کامل اشعار، هراتی: ۲۴۸) این شعرا خطاب به کسانی سروده است که در کوران حوادث، خود را به آن سوی آب رسانده‌اند و به اینسوماندگان دهن‌کجی میکنند؛ تمتعات حقیر و بی‌عمق خود را به شکلی اغراق‌آمیز به رخ آنان میکشند.

#### • دروغگویان جامعه

گروهی از مخاطبان اشعار دفاع مقدس افرادی بودند که برای دریافت سود بیشتر به دروغ متوسل میشدند و شاعران انقلاب اسلامی و دفاع مقدس که براساس آموزه‌های دینی و مذهبی، امر به معروف و نهی از منکر را سر لوحه زندگی قرار داده‌اند بر خود واجب دانستند با انتقاد از این گروهها و خطاب نمودن آنان در اشعارشان به اصلاح آنان و به تبع آن، اصلاح جامعه بپردازند. صفار زاده، خطاب به شخصی که برای سود بیشتر به دروغ روی می‌آورد میگوید: دهانت از درون دکه خماران/ حرامکارتر است/ تویی که در حالت افسون سود/ زبان به صد دروغ در آمیزی... (دیدار صبح، صفار زاده: ۶۶)

#### ۳-۶ مخاطبان جهانی (فرا ملیتی)

##### ۶-۳-۱- ملت‌های تحت ظلم

یکی از اصول منشور انقلاب اسلامی، حمایت از ملت‌های تحت ظلم و ستم کشورهاست که از اندیشه‌های بنیانگذار فقید انقلاب اسلامی امام خمینی (ره) نشأت گرفته است. شاعران با مخاطب قرار دادن ملت‌های مظلوم و رنج‌کشیده مسلمان جهان با آنان ابراز همدردی میکنند. گاه در سروده‌های جنگ و مقاومت، شاعر در جهت تحریض ملت‌ها، کل مردم را

مخاطب قرار می‌دهد وظیفه اصلی و شرعی‌شان را گوشزد کرده موجبات تنبیه و هوشیاری را در مردم ایجاد میکند:

«عمریست آه میکشی و دود میشوی / عمریست توی هاله ای از غم نشسته ای / هر لحظه بوی خدعه قابیل میوزد/ از روشنای چشم تو سجیل میوزد / مانده است روی صورت آبت جای خون / پیچید دور مسجد الاقصی صدای خون / حالا چقدر طول میکشد این خون ثمر دهد؟/ این شاخه‌های زخمی زیتون ثمر دهد؟/ فکر علاج این شب پر خون و دود باش/ کاری کن ای ستاره داوود زود باش...» (شعر از نیره کاشی، تبسم آبی: ۱۰۷)

و در مجموعه شعر «گل، غزل، گلوله» شاعر خطاب به سید حسین نصرالله سروده است:

|                                 |                                    |
|---------------------------------|------------------------------------|
| دنيا نشسته است تماشا کند تو را  | یا نه که چشم بندد و حاشا کند تو را |
| مثل طنین سربی یک تیغ انتقام     | در تنگنای حادثه پیدا کند تو را     |
| نبض صدای تو عطش سرخ شیعه است    | بغضی که سر کشیده شکوفا کند تو را   |
| تو از تبار کرب و بلایی امیر عشق | می‌خواهم از خدا که شکیا کند تو را  |
| خشمی مقدسی که در این قرن التهاب | دنيا نشسته است که حمایت کند تو را  |

(شعر از پروانه نجاتی: گل، غزل، گلوله: ۲۵۲)

### ۶-۳-۱- دشمنان اسلام و ایران

در انقلاب ایران و به دنبال جنگ ایران و عراق، بخشی از سروده‌های شاعران در خطاب به دشمنان داخلی، اهریمن صفتان خارجی، مهاجمان دست‌نشانده شرق و غرب، و گروههایی که هم و غمشان ایجاد اغتشاش در بین مردم این سرزمین بوده می‌باشد. در این تخاطبها، دشمنان مورد هجو و سرزنش شاعر که نماینده مردم و ملت ایران می‌باشد قرار می‌گیرند: «صدام! صدام! / خون آشام / ای وارث قابیل بد نام! / در سرزمین شیردلان میتازی؟/ این بیشه، خوابگاه شغالان نیست...صدام! صدام! / میدانی؟/ ما بارها خلیفه بغداد را/ با چهره‌گداخته خودش/ بر تختگاه ظلم و شقاوت/ لرزانده‌ایم!...» (حماسه و عشق، فروتن پی: ۷۲-۷۱)

شاعر دفاع مقدس با مخاطب قرار دادن دشمن بعثی ایران موجی از عشق به وطن و شوق مبارزه در راه آزادی وطن را در وجود رزمندگان زنده میکند و او را به دستیابی به آرمانهایش دعوت نموده و به او نوید فتح و پیروزی می‌دهد:

|                             |                               |
|-----------------------------|-------------------------------|
| تا راهرو راه حسینیم ای خصم! | دلباخته پیر خمینیم ای خصم!    |
| ما شیردلان پهنه توحیدیم     | میراث بر بدر و حنینیم ای خصم! |

(شاعر رمضانعلی گلدون، ترنم حضور: ۶۶)

رجزگونگی اینگونه اشعار گواه احساس شفاف و زلال سرایندگان در تاروپود شاعر است. لحن خطابی، واژه‌های گرم و آهنگ توفنده در مصراعهای این سروده‌ها جریان دارد. به نظر می‌رسد شاعر دفاع مقدس، لزوم قهرمان‌پروری را برای مردمانی که مورد هجوم قرار گرفته بودند احساس میکند لذا قصد دارد مفاهیم پایداری را نهادینه کند.

#### ۶-۴- مخاطبان استعاری (عناصر مجازی)

در شعر دفاع مقدس، شاعران گاهی در خطاب به پدیده‌ها، اشیا و عناصر طبیعی غلیان احساسات و عواطف خویش را بروز میدهند. در این نوع تخاطبات، پدیده‌ها و عناصر مجازی به صورت استعاری طرف سخن شاعر قرار میگیرند. برخی از این عناصر مجازی که تحت عنوان مخاطبان استعاری از آنان یاد میکنیم عبارتند از:

##### • باد صبا

|                                   |                                 |
|-----------------------------------|---------------------------------|
| بیا و باد صبا گذر ز سنگرم         | سلام من برسان در وطن به مادر من |
| بگو به راه خدا جان خویش میبازم    | هزار جان گرمی فدای کشور من      |
| صبا! به خواهر خویم بگو که پرپر شد | به روز رزم چو گل پیکر من        |
| از این سرای پر از رنگ بگذرم مادر  | که شد بهشت خدایی سرای دیگر من   |

(شاعر شهید بهمن ایران‌پور، نقل از مردانی: ۶۷)

##### • ماه

خطاب شاعر گاهی با ماه است و او را به نظاره نبرد بین الله و اهریمن دعوت میکند:

|                                  |                               |
|----------------------------------|-------------------------------|
| خورشید شعر میدمد ای ماه! رو بگیر | چون اشک از زلال دلم آبرو بگیر |
| خون شهید میچکد از واژه‌های من    | هنگام گوش دادن شعرم وضو بگیر  |

(شعر مقلومت و دفاع مقدس، شیرشاهی: ۲۹)

##### • باد فروردین

|                                          |                                    |
|------------------------------------------|------------------------------------|
| مادر خورشیدی ما چند جیخون گریست          | تا شبی با مه از امواج کارون بگذریم |
| اشک ابراهیم ما رنگ سیاوش میگرفت          | تا یکایک از میان آتش و خون بگذریم  |
| صبر کن ای باد فروردین! که باید بعد از آن | با بهار از سرزمین سرخ زیتون بگذریم |

(نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس، ۵۴)

در این ابیات، شاعر، باد فروردین را که در حال حرکت و پویایی و گذراست مخاطب قرار داده و ضمن امید به پیروزی می‌خواهد با باد فروردین همراه با بهار از سرزمین سرخ زیتون بگذرد.

### • آتش

در شعر شاعران دفاع مقدس، تصویر آفتاب یا خورشید یا آتش از تصاویر پر تکرار است که معمولاً استعاره از شهیدان می‌باشد؛ قیصر امین‌پور نیز در شعر زیر، شهید را به عنوان «آتش آفتابی فصل طلوع» مخاطب قرار داده است. به این معنا که می‌خواهد به مخاطب خویش بگوید که ترانه‌هایش را وامدار روشنگری و جانفشانی او میداند. ای آتش آفتابی فصل طلوع      آبی به ترانه‌های ما بخشیدی (مجموعه کامل اشعار، امین‌پور: ۴۴۶)

### • پرستو

ای پرستوی رها برگشته‌ای      ای غریب آشنا برگشته‌ای  
بازگشتی سوی دشت عاشقی      باز هم در شهر ما برگشته‌ای  
وه، چه شوری داشتی وقت سفر      از چه اینک بیصدا برگشته‌ای؟  
(حماسه‌های همیشه، ۳۶۳)

به نظر میرسد از دیدگاه شاعر، پرستو، استعاره از شهید باشد که همچون پرستوی مهاجری که پس از مدتی به وطن اصلی خویش باز میگردد به وطن خویش رجعت نموده است؛ لذا برای آفرینش زیبایی در شعرش بجای بهره‌گیری مستقیم از لفظ شهید با تعبیری زیبا از واژه «پرستو» به عنوان استعاره از شهدا و مفقودین که پس از مدت‌ها به وطن (به قول شاعر دیار عاشقی) باز گشته‌اند استفاده میکند و او را با این عنوان خطاب میکند.

### ۵-۶ مخاطبان اسطوره‌ای

شور و تپش انقلاب اسلامی و پس از آن حادثه جنگ و دفاع مقدس، مؤانستی با حماسه-های تاریخی داشت و استفاده از نمادها و نموده‌های اساطیری را به قصد تحریک و تحریض احساسات و تشجیع رزمندگان، پیش پای شاعر گذاشت. از این نمادها میتوان به رستم، زال، سیمرغ، اسفندیار، سام، دیو و... اشاره نمود.

### • دیو

شیشه‌ عمر تو ای دیو بد آیین زمان!      ما به سرپنجه ایمان چو تهمتن شکنیم  
(آتش نی، مردانی: ۸۳)  
ملاحظه میشود که شاعر ظاهراً دیو را مخاطب قرار داده؛ اما به نظر میرسد که قصد شاعر از به کار بردن واژه «دیو» استعاره از دشمن اسلام و ایران است.

### • رخس آتش پی

گاهی شاعر با مخاطب قرار دادن عناصر اسطوره ای و باستانی، از این عناصر به عنوان نماد و گاه نیز به عنوان یک هویت و یا یک ملیت بهره میگیرد. مخاطب با عناوین اسطوره ای و تاریخی توسط شاعران پیوندی هر چه محکمتر میان افراد و اسطوره‌های تاریخی ایجاد میکند:

رخس آتش پی! بگو دستان آهن دل کجاست؟  
اشکبوسی تازه دارد کارزار سرنوشت  
(خون نامه خاک، مردانی: ۳۵)

شاعر با آگاهی کامل از داستان رزم رستم و اشکبوس از مردمان تیره رستم میخواهد تا در برابر دشمن که چنین گستاخانه حمله آورده ایستادگی کنند. در واقع در این مخاطب، رخس آتش پی، دستان و اشکبوس هر کدام میتوانند نماد محسوب شوند.

### ۶-۶-۶ مخاطبان معنایی - مفهومی

#### ۶-۶-۱-۱-۱ وطن

در شعر مقاومت یک معشوق زمینی بیشترین خطاب را داراست و آن «ماد وطن» است؛ بنابراین شاعران زیادی در این عرصه اشعاری را خطاب به وطن و سرزمین ایران و نیز خطاب به برخی شهرهای مرزی که بیشتر مورد هجوم بیگانگان بوده سروده‌اند. پژوهشگر با مخاطب سنجی اشعار دفاع مقدس که به طور مستقیم وطن و یا شهرهای آن را خطاب قرار داده اند در یک تقسیم بندی مجزا این نوع اشعار را به سه دسته تفکیک نموده است:

**الف) وطن ملی:** این نوع مخاطب، همان وطن است که شاعر با تکیه بر حفظ کیان ایران زمین و دفاع از اقتدار ملی، آن را خطاب میکند: «ماناترین نامی، ایران! ای سرزمین من! / توجاودانه خواهی ماند.» (فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت، نجف زاده بار فروش: ۱۲۴)

**ب) وطن اقلیمی:** گاه شاعر وطن را مورد خطاب قرار میدهد؛ بخشی از کشور و سرزمین ایران که زادگاه شاعر است مورد خطاب اوست. پژوهشگر به این نوع وطن، «وطن اقلیمی» نام داده است. در این مخاطب گاهی مردمان شهر یا روستای منطقه خویش را طرف سخن قرار میدهد و موقعیتی یاد کرد ویژگیهای طبیعی یا فرهنگ آن خطه را در شعرش متجلی میسازد. در کتاب مجموعه شعر «از حنجره کارون» خرمشهر که وطن اقلیمی شاعر است این گونه خطاب شده است: «خرمشهر! / نام حماسی تو را / بر یاقوت حک باید کرد / که مردان هر ایل و تبارت / تفنگ از طاقچه برگرفتند...» (شاعر: محمد زمانی اصل، از حنجره کارون: ۷۱)

(ج) **وطن آرمانی - اعتقادی:** گاه شاعر، به دلیل آنکه می‌خواهد به تاریخ کهن و فرهنگ دیرسال وطنش افتخار کند آن را مورد خطاب قرار می‌دهد. وطنی که مخاطب شاعر است در نهایت آزادی و آرامش و صلح است. این نوع از وطن که از آن با عنوان «وطن آرمانی - اعتقادی» تعبیر می‌کند وطنی است که آرزوی همه انسانهای جهان است و یک وطن آرمانی و غایی است.

وطن ! پرچم نور در دست تو      خدایی ، جهان مست      توست  
تویی دین و ایمان ، تویی جان و تن      وطن ! ای وطن ! ای وطن ! ای وطن  
(سوره انگور، قزو: ۲۸۶)

«ای ایستاده در چمن آفتابی معلوم ! / وطن من ! / ای توان‌ترین مظلوم ! / تو را دوست میدارم / ای آفتاب شمایل دریا دل / و مرگ در کنار تو زندگیت / ای منظومه نفیس غم ولیخند / ای فروتن نیرومند / ایستاده ایم در کنار تو سربلند.» (مجموعه کامل اشعار ، هراتی: ۱۵)

#### ۶-۶-۲- عشق

از نظر شاعر دفاع مقدس، مخاطب او یعنی عشق شیوه مردانی است که از دشواریها هراسی نداشته باشند. قیصر معتقد است رزمندگان کسانی هستند که بدون هراس از سختیهای راه و با عشق به این مسیر گام نهاده‌اند:

بیا و راست بگو چیست مذهب ای عشق!      که خون لاله به چشمت، حلال می‌آید  
(تنفس صبح، امین‌پور: ۳۳)

ای عشق بلرزان تن دنیایی ما را      در زخم بی جان دل سودایی ما را  
خنیگر نوریم در این ساکت تاریک      پر شور کن آواز اهورایی ما را  
(شاعر: نعمت الله شمسی‌پور، سفرنامه آسمان: ۱۰۷)

#### ۶-۶-۳- عقل

شاعران دفاع مقدس، رزمندگان را عاشقانی میدانند که زبان عقل، از توصیف آنها قاصر است و در راه عشق به عقل مصلحت اندیش توجهی ندارند؛ لذا عقل را مخاطب قرار می‌دهد و ضمن خطاب بر مصلحت اندیشی و چاره‌گری او می‌تازد:

ای عقل! که وامانده صدها رازی      تا چند به چند و چون می‌پردازی؟  
یاران سفر عشق به پایان بردند      تو مرد نه ای، هنوز در آغازی  
(در کوچه آفتاب، امین‌پور: ۵۰)

## ۷- مخاطب انفسی

### ۷-۱ خطاب النفس

وقتی که دل خواستار وصال با حضرت حق است با مخاطب خویش یعنی دلش به پیشگاه محبوب حقیقی خود می‌رود. دل در اینجا برای شاعر همچون راهنما و بدرقه ای است که به عنوان واسطه دریافت رحمت حق مورد خطاب قرار می‌گیرد:

بکوب ای دل ! که اینجا قصر نور است      بکوب ای دل ! مرا شرم حضور است  
بکوب ای دل ! که غفار است یارم      من از کوبیدن در شرم دارم  
بکوب ای دل ! که معبودم کریم است      مرا از در زدن هرچند بیم است  
(پری ستاره ها، طهماسبی: ۴۰)

شهادت، حسرت ماندن و شهید نشدن، همواره شاعر را می‌آزارد و باعث می‌شود او دل خویش را مورد خطاب و عتاب قرار دهد. رفتن و کاشانه دیگر را تجربه کردن دل شاعر را به سراغ لاله پری میبرد که خود نماد شهید است:

بیا ای دل ! از اینجا پر بگیریم      ره کاشانه دیگر بگیریم  
بیا گم کرده دیرین خود را      سراغ از لاله پری بگیریم  
(مجموعه کامل اشعار، امین پور: ۴۵۸)

و در کتاب مجموعه شعر «از حنجره کارون» شاعر دل را این گونه مورد خطاب قرار می‌دهد:

روید خنجر بر گلوگاه تو ای دل !      باید که بنشینم به درگاه تو ای دل !  
پرواز خوهم کرد تا زخمیترین شهر      با کوله بار درد همراه تو ای دل !  
انبوه رؤیاهای خود را با تبی سرد      در خویش سوزاندم به دلخواه تو ای دل !  
(از حنجره کارون: ۴۸)

## ۶- نتیجه گیری

براساس پژوهشی ۴۴۸ شعر دارای مخاطبان خاص یا عام هستند که مستقیماً مورد خطاب قرار گرفته اند و تعداد ۵۵۲ شعر به طور مستقیم کسی را مورد خطاب قرار نداده اند. بدیهی است محور کار این پژوهش از مقوله این تعداد جداست و به آنان نخواهیم پرداخت. اصل کار این تحقیق، ۴۴۸ شعری است که رو در رو با مخاطبان معین و مشخص سخن گفته اند. از مجموع ۴۴۸ شعر دارای مخاطب مشخص با خطاب مستقیم، به ترتیب ۱۵۸ شعر با عناوین مختلف همچون لاله‌های آشنا، برادر شهیدم، سرو تماشایی، شقایقهای خونین، شقایق خون رنگ و... شهید را مورد خطاب قرار داده اند. ۶۹ شعر نیز رزمندگان، ایثارگران و جانبازان

را مخاطب قرار داده‌اند که خطابهای شاعر یا مستقیماً خطاب به خود رزمنده یا جانباز یا ایثارگر است یا از زبان رزمنده‌ای، رزمنده‌دیگر را طرف سخن قرار داده‌است و در برخی نیز شخص ثالثی رزمنده یا جانباز را خطاب نموده‌است و با او رو در رو سخن گفته‌است. سومین مخاطب که میتوان گفت اصلترین فرد مخاطب شعر دفاع مقدس است امام خمینی(ره) میباشد که با عناوین اماما!، رهبر!، پیر، پیر جماران، سالار سبز قافله‌ها، صدیق، خورشید بی‌غروب جماران، روح سبز باران، شوکت بهاران و... مورد خطاب شاعر قرار گرفته‌است. بسامد این اشعار در میان ۴۴۸ شعر، ۴۱ مورد است. چهارمین گروه مخاطبان در اشعار دفاع مقدس، مخاطبین مجازی میباشد که در کل ۴۰ مورد یافت گردید. مخاطبان مجازی که شاعر رودررو با آنان سخن گفته‌است عبارتند از: باد، باد صبا، نسیم، آفتاب، سرو و...

گروه دیگری از مخاطبان اشعار دفاع مقدس ائمه اطهار(ع) خصوصاً امام زمان (عج) است که ۳۱ مورد مشاهده شد. در رده بعدی عناصر حادثه عاشورا و کربلا قرار دارند که ۳۰ مورد دیده شد. عناوین خطاب شامل امام حسین(ع)، ابوالفضل العباس(ع)، حضرت زینب(س)، مشک، آب فرات و... میباشد.

از ۴۴۸ شعری که دارای مخاطب مستقیم هستند در ۲۲ مورد «زن» به معنای عام و مادر، همسر و خواهر شهید بطور خاص خطاب شده‌اند. حتی گاهی همسر شهیدی خاص همچون همسر شهید چمران، همسر شهید رجایی و... مورد خطاب هستند. بعد از این گروه به ترتیب مردم مظلوم فلسطین و سایر کشورهای تحت ظلم به تعداد ۲۰ مورد، وطن و سایر شهرهای مرزی که بیشتر مورد هجوم دشمن بوده‌اند ۱۵ مورد، خدا ۱۲ مورد و خطاب النفس ۱۱ مورد مشاهده شد.

## منابع و مأخذ

- ۱- از نخلستان تا خیابان ، ----- (۱۳۶۹). تهران ، نشر همراه .
- ۲- از گلولی کوچک رود، علیپور، مصطفی (۱۳۷۲) . چاپ اول، تهران، انتشارات حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی .
- ۳- اسوه های مذهبی در شعر دفاع مقدس، امیری خراسانی، احمد (۱۳۹۱). فصلنامه ادبیات پایداری، سال ۴، شماره ۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۱
- ۴- این همه یوسف، ----- (۱۳۷۶). تهران: نشر سرداران شهید.

- ۵- آتش نی ، ----- (۱۳۷۰). تهران ، نشر اطلاعات .
- ۶- بررسی محتوایی و تصویری شعر سلمان هراتی در مجموعه از آسمان سبز، رحمدل ، غلامرضا (۱۳۸۹). فصلنامه کاوش نامه. شماره ۲۰. بهار و تابستان ۸۹ .
- ۷- پری ستاره ها ( مجموعه غزل )، طهماسبی ، قادر. (۱۳۸۵) . تهران : سوره مهر.
- ۸- تنفس صبح ،----- (۱۳۶۸)، چاپ اول. تهران : انتشارات سروش.
- ۹- حرفی از جنس زمان ، میر جعفری ، سید اکبر (۱۳۷۶) . تهران ، انتشارات قو .
- ۱۰- حماسه و عشق ، فروتن پی، روزبه ( ۱۳۸۳) . چاپ اول ، تهران ، انتشارات الهه ناز .
- ۱۱- حماسه های همیشه ، بیگی حبیب آبادی ، پرویز. (۱۳۸۶) .. تهران : نشر فرهنگ گستر
- ۱۲- خون نامه خاک ، ----- (۱۳۷۴) . چاپ دوم ، تهران ، معاونت انتشارات مرکز فرهنگی سپاه .
- ۱۳- دیدار صبح ، صفار زاده ، طاهره. (۱۳۶۶). شیراز: نوید شیراز.
- ۱۴- سوره انگور، ----- (۱۳۸۷). تهران ، مؤسسه نمایشگاه های فرهنگی ایران ، نشر تکا.
- ۱۵- شعر مقاومت و دفاع مقدس، شیرشاهی ، افسانه. (۱۳۹۰) . تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی .
- ۱۶- شعرهای سلمان هراتی ، هراتی، سلمان (۱۳۹۰) . ، چاپ چهارم ، تهران، انتشارات شعر جوان
- ۱۷- شقایق ها ، رقابی ، حیدر. (۱۳۶۳). تهران: کمیته رحمت .
- ۱۸- شهیدان شاعر ، مردانی ، نصرالله (۱۳۷۷) . چاپ اول ، تهران ، نشر شاهد .
- ۱۹- عشق علیه السلام ، قزوه ، علیرضا (۱۳۸۱) . تهران ، انجمن شاعران ایران .
- ۲۰- فرهنگ شاعران جنگ و مقاومت، نجف زاده بار فروش، محمدباقر (۱۳۷۲). تهران، نشر کیهان.
- ۲۱- گنجشک و جبرئیل ،----- (۱۳۸۳) .. چاپ نهم. تهران: نشر افق .
- ۲۲- مادرانه ها ، راکعی ، فاطمه. (۱۳۸۴) .. چاپ دوم. تهران: اطلاعات.
- ۲۳- مجموعه کامل اشعار، امین پور ، قیصر. (۱۳۸۸) . چاپ سوم . تهران : انتشارات ۲۴ مروارید.
- ۲۵- نجوای جنون ، باقری ، ساعد. (۱۳۶۹) .. تهران : نشر برگ .
- ۲۶- نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس ، سنگری ، محمدرضا. (۱۳۸۰). تهران : انتشارات پالیزان.
- ۲۷- از حنجره کارون. (۱۳۸۸). مجموعه شعر دفاع مقدس استان خوزستان. به کوشش بهمن ساکی. تهران: نیلوفران .

- ۲۸- از هشت بهار سرخ. (۱۳۸۸). مجموعه شعر دفاع مقدس شاعران استان قم. بنیاد حفظ آثار و ارزشهای دفاع مقدس استان قم: نشر پارسا اندیش.
- ۲۹- به وسعت درخت سیب. (۱۳۸۶). مجموعه اشعار دفاع مقدس. به کوشش علیرضا شهبازی. تهران: انتشارات بنیادحفظ آثاروارزش‌های دفاع مقدس.
- ۳۰- ترنم حضور. (۱۳۸۱). اشعار برگزیده نخستین جشنواره شعر سراسری بسیج معاونت فرهنگی نیروی مقاومت بسیج مشهد مقدس. به کوشش خلیل عمرانی. نشر مروارید.
- ۳۱- تبسم آبی. (۱۳۹۰). مجموعه اشعاردفاع مقدس. به کوشش فضل‌الله قاسمی. چاپ اول. قم: نشر زمزم هدایت.
- ۳۲- زخم سیب. (۱۳۸۵). مجموعه اشعار برگزیده پانزدهمین کنگره سراسری شعر دفاع مقدس. به کوشش حسن اسرافیلی. بنیادحفظ آثاروارزش‌های دفاع مقدس. تهران: نشر حریر.
- ۳۳- سفر نامه آسمان. (۱۳۷۸). مجموعه شعر شاعران دفاع مقدس استان اصفهان. چاپ اول. انتشارات حفظ آثاروارزش‌های دفاع مقدس.
- ۳۴- سمت سرخ آسمان. (۱۳۸۷). مجموعه شعردفاع مقدس استان سمنان. سازمان حفظ آثار. چاپ اول. قزوین: نشرحدیث امروز.
- ۳۵- شعر جنگ. (۱۳۶۲). چاپ اول. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۳۶- عطش به نیت دریا. (۱۳۸۴). مجموعه شعرشاعران دفاع مقدس استان سمنان. به کوشش حسن یعقوبی. چاپ اول. قم: نشر زمزم هدایت.
- ۳۷- فانوس‌های سرخ. (۱۳۸۹). مجموعه شعردفاع مقدس استان البرز. به کوشش رحمان نوازی. چاپ اول. تهران: انتشارات آرام.
- ۳۸- گل، غزل، گلوله. (۱۳۷۴). مجموعه شعر شاعران نیروهای مسلح. به کوشش پرویز بیگی حبیب آبادی. چاپ دوم. تهران: بنیاد حفظ آثاروارزش‌های دفاع مقدس.
- ۳۹- منظومه شهادت. (۱۳۷۶). به کوشش دفتر تحقیق و پژوهش بنیاد شهید. زیر نظر نصرالله مردانی. تهران: نشر شاهد.
- ۴۰- هفت مرتبه باران. (۱۳۸۵). مجموعه شعر شاعران دفاع مقدس. به کوشش محمدرضا رستم‌پور. چاپ اول. تهران: نشر نقش آفرینان بابکان.